

Några nya fynd av forntida gravstenar i Uppland

Av NILS SUNDQUIST

En grupp föremål från forntiden, som är anmärkningsvärt blygsam kvantitativt sett, är de stenmonument, som en gång varit antingen lagda på eller ock resta på gravarna. Denna grupps ena del är de s. k. *gravkloten*, den andra *gravstenarna*. I detta sammanhang bortses från de gotländska bildstenarna, som visserligen å ena sidan äro besläktade med de sist nämnda stenmonumenten, men som å andra sidan i flera hänseenden — icke minst ur storlekssynpunkt — så markant skilja sig från dem. Det synes tillsvdare icke motiverat att sammanföra de gotländska bildstenarna med det mellansvenska områdets material av berörd art.

Det kan konstateras att de nämnda forntida gravmonumenten, dvs. gravkloten och gravstenarna, har sin utbredning framförallt inom landskapen runt Mälaren. Vad gravkloten beträffar kan man säga att Uppland, Västmanland, Närke och Södermanland är dessa gåtfulla stenmonuments land. Några klot äro visserligen att anteckna både från Hälsingland, Småland och andra götalandskap, men dessa klotexemplar bli egentligen endast undantag från den stora massan runt Mälaren. Även Gotland uppvisar ett antal klot. Det förefaller som om en sammanställning av nu kända gravklot på svenskt område icke skulle överstiga ett 80—90-tal. Härvid avses dock enbart sådana klot som ha dekorationer i en eller annan form. Framhållas bör tillika att i detta resonemang bortses från de s. k. »klumpstenar», snarast obearbetade runda gråstenar, som esomoftast iakttagas i vissa forngravars centrum.

De forntida gravstenarnas utbredningsområde synes i huvudsak

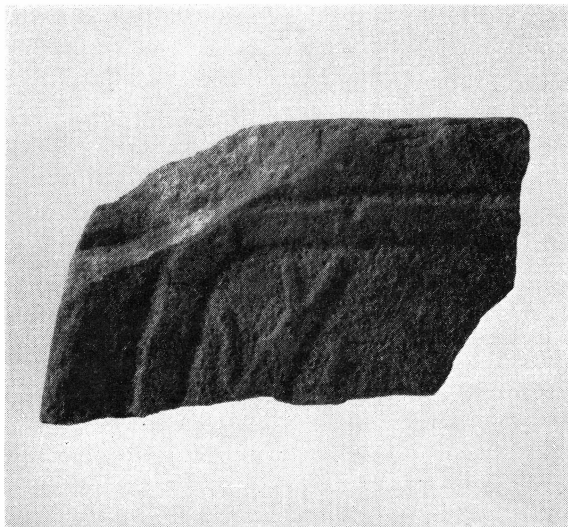

Bild 1 a. Fragment av forntida gravsten från Kråkhättan, Estuna s:n, funnet 1943.

vara Södermanland och Uppland. Från Södermanland härröra de kända stenarna från Valsberg i Västerljungs s:n, från Lindholm i Barva s:n och Rällinge i Helgarö s:n. Västerljungstenen har beskrivits av A. OLDEBERG i *Fornvännen* 1929, Barvastenen av T. J. ARNE i »Om det forntida Södermanland, Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria» (1909) och Helgaröstenen av E. FLODERUS i *Fornvännen* 1935. Avbildningar av Barvastenen och Västerljungstenen äro att se i årsboken *Uppland* 1941, sid. 89 och 90. De nämnda tre sörmländska stenarna äro ristade på båda sidorna, något som tillsammans med stenarnas form är ett kriterium för att de varit resta. De karakteriseras av förhållandevis små mått och decorationen på dem är starkt besläktad med den å gravkloten. På alla tre återkommer den decorationstyp, nämligen serien bågar ställda på en kantlinje, som är synnerligen vanlig på dessa. Beträffande de sörmländska gravstenarnas ålder skall detta nog så invecklade problem här icke beröras. Syftet med föreliggande rader är endast att meddela några nya uppländska fynd av gravmonument av med de sörmländska stenarna besläktad art.

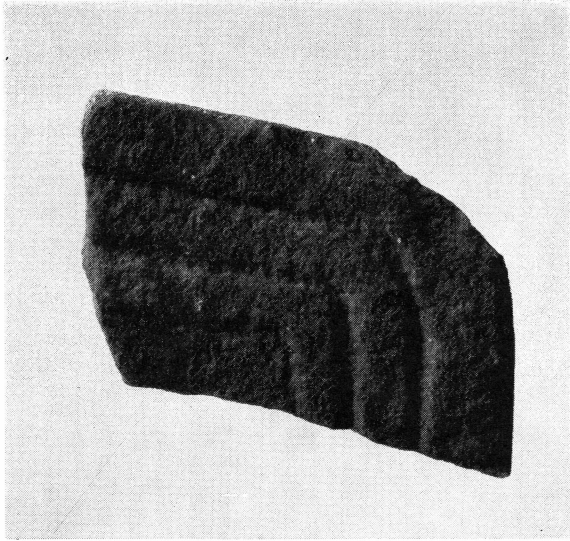

Bild 1 b. Gravstensfragmentet från Estuna, andra sidan. Bild 1 a–b efter H. THÅLIN.

Från uppländskt område synes någon gravsten icke offentliggjorts förrän 1941, då Vallastenen från Edsbro s:n i Roslagen av mig publicerades i årsboken *Uppland 1941* (återgiven där i bild sid. 86–87). Nämda sten, även den dekorerad på båda sidor, har varit rest. Den utgöres av en relativt tunn sandstensskiva av nästan cirkelrund form. Dess största bredd är 52 cm, hela höjden (alltså även med det spetsade, för nergrävning avsedda baspartiet) 72 cm; stenskivans tjocklek är 6–7 cm. Ena sidan har i mitten ett triskelornament, den andra ett virvelhjul. På båda sidor löper runt stenen en kantbård av dubbla linjer, vilka i hästskoform gå ner till basen och där förenas genom vågräta linjer över baspartiet.

Vid de inventeringsarbeten, som utfördes genom Riksantikvarieämbetet i Estuna s:n i Roslagen (grannsocken till Edsbro) sommaren 1943 påträffades vid kartläggning av gravfältet vid torpet Kråkhättan vid pass 250 m NNÖ Vämblinge i fyllningen till en stensättning ett fragment av en forntida gravsten. För fyndet redogöres i *Fornvännen* 1944 av H. THÅLIN. Fragmentet, som är av röd sandsten, är 25 cm långt, 12 cm brett och 4 cm tjockt (bild 1).

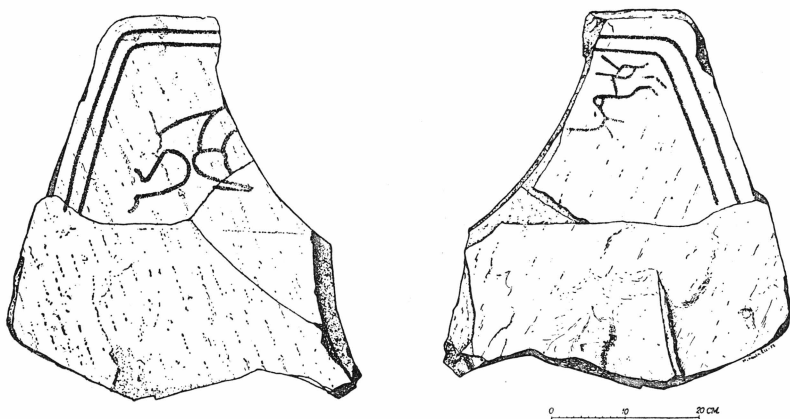

Bild 2. Del av forntida gravsten från Hogsta, Lovö s:n, funnen 1950. Efter C.-A. MOBERG.

Båda sidorna äro arbetade. Längs stenens ytterkanter löper en svagt upphöjd ram med inhuggna parallella kantlinjer, två på den ena sidan och tre på den andra. På den förstnämnda sidan finns en dekor i svagt upphöjd relief, dock alltför fragmentarisk för att närmare kunna bestämmas. Den sten, vartill fragmentet hör, har förmodligen varit rektangulär med något avrundade hörn upptill.

Vid skilda tillfällen år 1950 tillvaratogs vid Hogsta i Lovö s:n strax väster om Stockholm några sammanhörande delar av en med ristning försedd skiva av rödaktig sandsten. Fragmentet, vars mått är 50×45 cm, har en dubbelsidig ristning å ett parti, vars största bredd är 40 cm och längd 30 cm (bild 2). Längs ytornas kanter löper ett band av två linjer. Den innanför kantlinjerna befintliga dekoren är alltför otydlig för att närmare kunna bestämmas. Fyndet, som i viss mån påminner om Estunastenen, beskrives av CARL-AXEL MOBERG i *Fornvännen* 1953.

Hittills ha följaktligen offentliggjorts förekomsten av tre uppländska forntida gravstenar eller fragment av dylika. Här nedan skall meddelas några ytterligare fynd av besläktade monument från Uppland.

Vid Ängelsta i Vaksala s:n norr om Uppsala iakttago år 1953 ett

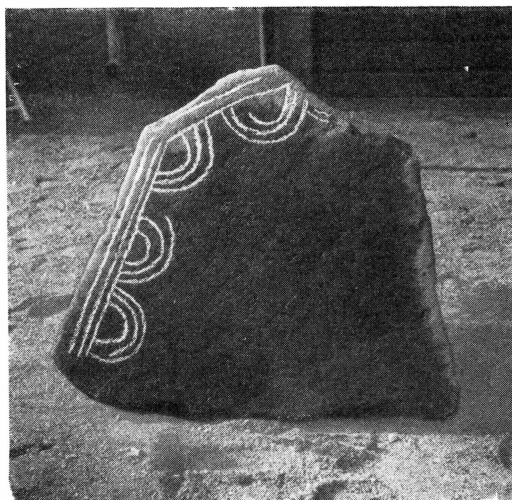

Bild 3 a. Del av forntida gravsten från Ängelsta, Vaksala s:n, funnen 1953.

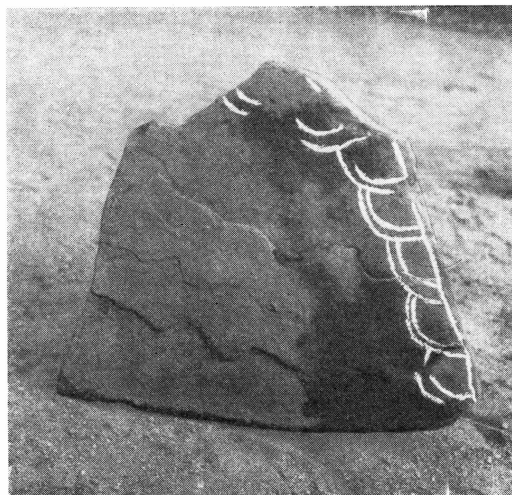

Bild 3 b. Gravstenen från Vaksala, andra sidan. Bild 3 a–b foto WOLTER EHN.

par pojkar under lek att trappstenen till lägenheten Ängelsta ¹⁴⁹ var försedd med ristningar. Stenen befanns utgöra ett större fragment av en på båda sidor ornerad stenhäll (bild 3 a och 3 b). Den är skivformig och av ljus sandsten, dess största längd 67 cm, bredden

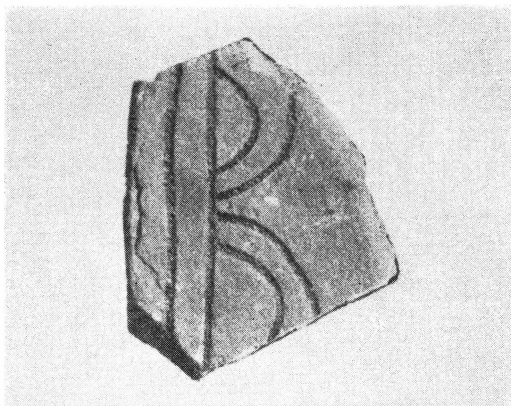

Bild 4. Fragment av en forntida gravsten (?), Söderbykarls museum. Efter UPPLANDS RUNINSKRIFTER.

45 cm och tjockleken 5 cm. Den ena sidan har halvcirkelformade bågar, ställda på en kantlinje, som tillsammans med ytterligare två med denna parallellt löpande ristade linjer bildar stenens ytterram. På motsatta sidan ses liknande bågar, ehuru de här skära varandra. Tyvärr är stenen ej bevarad till hela sin bredd, varför man ej med bestämdhet kan uttala sig om den ursprungliga formen. Förmodligen har stenen haft en bredare bas, avsmalnat uppåt och avslutats i en spets med tämligen trubbig vinkel. Det torde väl knappast råda någon tvekan om att Ängelstänen utgör fragmentet av en forntida, rest gravsten. Form, stenmaterial och dekor peka i samma riktning. Dess ursprungliga uppställningsplats vågar man dock icke ha någon uppfattning om.

Med nyssnämnda fynd som utgångspunkt kan det vara berättigt att ta under omprövning innebörden av ett stenfragment, som förvaras på Söderby-Karls museum och som publicerats i *Upplands runinskrifter*, tredje häftet (1946), med beteckningen U 584 (Pl. 134). Fragmentet utgöres av sandsten och är 23 × 18 cm stort (bild 4). Närmast stenens ytterkant ses två parallellt löpande linjer å vilka stå halvcirkelformade dubbla bågar. Med till visshet gränsande sannolikhet kan Söderby-Karlsstenen, vars fyndomständigheter tyvärr äro helt okända, identifieras som fragment av en forntida gravsten av med Ängelstänen i Vaksala besläktad typ.

Medan samtliga här ovan anförda gravstenar haft skivform,

Bild 5. Forntida gravsten av trind form från Kölinge, Rasbokils s:n, funnen 1952.

framträder vid deras sida en grupp med trind form. Att släktskapen med skivstenarna är evident framgår av dekorationens art. Det första fyndet av en dylik rund rest sten gjordes vid Riksantikvarieämbetets inventeringsarbeten sommaren 1952 i Rasbokils s:n några mil nordnordost om Uppsala. På en grav i ett gravfält nära Kölinge gamla kaptensboställe påträffades den sten, som här återges i bild 5. Stenen, som är av kvartsit, är vid pass 68 cm hög, 47 cm bred och omkring 30 cm tjock. Möjligt är att den från början haft cirkelrund genomskärning och att dess nuvarande ojämna sektion beror på skadegörelse på »bakre» sidan, som också saknar ornering. Stenens form anger att den varit rest. En linje markerar tydligt basytan. Härefter har höjt sig stenens »skaft», som varit ornerat runtom med av dubbla linjer formade bågar, på rytmiska mellanrum övertvärande varandra. Stenen avslutas av ett halvsfärformat krön, något förkroppat gentemot skaftet. Även detta krön smyckas av samma dekorativa motiv, dvs. varandra skärande dubbelbågar, en dekorationsform identisk med den vi återfunnit på Ängelststens ena sida.

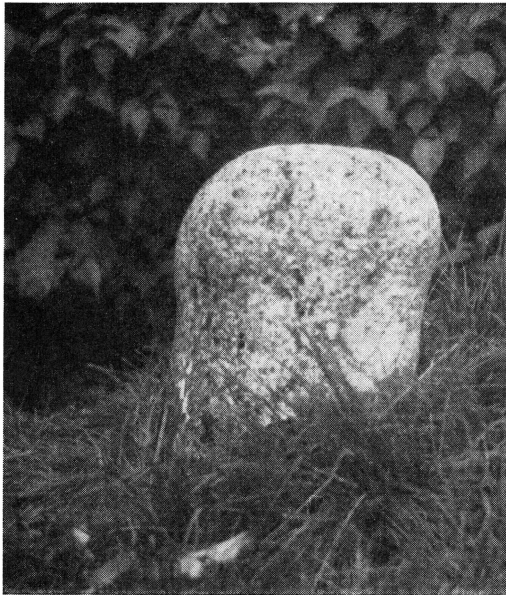

Bild 6. Forntida gravsten (?) från Östa, Ärentuna s:n. Foto ANNA-MÄRTA BERG.

En med Rasbokilsstenen vad formen beträffar besläktad sten kan numera ses uppställd på gårdsplanen till Östa i Ärentuna s:n knappa två mil norr om Uppsala, här återgiven som bild 6. Även denna sten har två »avdelningar», ett smalare skaft och en ansvälld rund överdel. Stenen, som saknar dekor, höjer sig ovan markytan, där den nu är placerad, vid pass 55 cm; dess diameter eller tjocklek är 38 cm. Enligt meddelande av ägaren till Östa gård, lantbrukare Ragnar Andersson, påträffades stenen år 1933 i åkermark omkring 150 m söder om gården i närheten av den plats där sommaren 1955 ett par forngravar undersökts och lämnat fynd från yngre folkvandringstid. För ett par år sedan lät hr Andersson flytta stenen och resa den på dess nuvarande plats. Ehuru Ärentunastenen, som nämnts, skiljer sig från de övriga stenmonumenten genom avsaknad av dekor, är dess form så markant att jag ansett det vara motiverat att försöksvis placera den i samma familj som Rasbokilsstenen. Det blir eventuellt nya fynd, som ge oss möjligheter att avgöra om en sådan sammanställning kan vara berättigad. Framhållas må att

man beträffande de trinda resta stenarna, ej minst av deras särpräglade form, ej bör bortse från deras släktskap med de resta stenar, som tolkats som fruktbarhetssymboler. Ett exempel på en dylik är det s. k. fruktbarhetsbelätet i Rödsten, Grebo s:n, Östergötland, återgivet hos GUSTAF NÄSSTRÖM, *Forna dagars Sverige* (1941) sid. 23. Erinras må också om de norska »helige hvite stene», uppgående till ett femtiotal, vars skulpterade form skvallrar om att de stått i fruktbarhetsmagins tjänst.

Sammanställa vi nu till slut de hittills kända forntida resta gravmonumenten från mellansvenskt område finna vi att deras antal bli tre sörmländska och sju uppländska, eller tillhoppa tio stycken. Därest seden under forntiden varit mera allmän att resa stenmonument på vissa gravar, må det sägas vara högst anmärkningsvärt att så få stenar återfunnits. Vad den klena förekomsten har sin orsak i är det mycket svårt att ha någon uppfattning om. Antingen har seden ej varit så utbredd eller också har ett stort antal gravstenar förkommit. Här synes endast en väg vara att beträda: att vänta tills nya fynd göres eller eventuellt besläktade stenar ute i bygderna anmälas till museerna eller fornvårdsmyndigheterna.

NOT

Minst sagt komplicerat är att i särskilda grupper utskilja de forntida dekorerade stenmonumenten. Ibland användes termen »gravstenar», ibland »bildstenar». Det är fullt förklarligt, ty ofta är en »gravsten» en »bildsten» och en »bildsten» en »gravsten». Även härutinnan måste materialet utökas innan man kan gå till bestämdare gränsdragning. Framförallt är det viktigt att få klarlagt om monumentet verkligen varit rest på en grav eller ej. Tveksamt är vidare om man kan beteckna en enbart med enkla dekorer försedd sten som »bildsten». I ovanstående uppsats har jag försökt begränsa »gravstenarna» till i huvudsak sådana som sakna »bilder» i egentlig mening. På ett ymnigare sätt använder E. OXENSTIERN benämningen »gravsten» i uppsatsen »Ryttare och hjortar på nordiska gravstenar», *Fornvännen* 1954. — Om de gotländska bildstenarna, varav de mindre ofta även äro gravstenar, se S. LINDQVIST, *Gotlands Bildsteine I—II*, Stockholm 1941—42. Några av de på de uppländska gravstenarna iakttagna dekortyperna återfinnas på ett antal av de gotländska bildstenarna. Möjligt är att de på kantlinjen stående »bågarna» äro besläktade med dem som ses å stenen från Lärbro Pavals (LINDQVIST, a. a., I, Taf. 2, Fig. 3).

Inom runstensmonumentens grupp förekommer även exemplar, som kunna betecknas snarast som »bildstenar». Den i Långtora medeltida sakristiemur 1953 återfunna stenen kan sägas vara starkt besläktad med en runsten. Men

då den saknar runor och har bildframställningar är beteckningen »bildsten» kanske mest adekvat. — Jfr B. ALMGREN, Runstenen vid Skokloster, i Uppländsk bygd, 1941. Stundom förenas på samma stenmonument runor och bildframställningar. Jfr bl. a. W. HOLMQVIST, Ryttaren från Möjbro, Fornvännen 1952.

I sin översiktliga uppsats »'Stenkloten' på Ättehögarne», Svenska Fornminnesföreningens tidskrift 2 (1874), lämnar O. HERMELIN meddelanden och bilder också av några norska resta stenar av trind form. För Rasbokils- och Ärentuna-stenarna äro särskilt Dunö-stenen och Bolstad-stenen av intresse (N:o 9 och 11, sid. 173 och 174). Jfr TH. PETERSEN, Nogle bemærkninger om de saakaldte »hellige hvide stene», Det kgl. n. Vidensk. Selsk. Skr. (Trondheim) 1905 nr 8.

Huruvida en av T. J. ARNE i uppsatsen »Gravar från 'Vendeltid' vid Lagerlunda i Kärna socken, Östergötland» (Fornvännen 1919, sid. 17) återgiven, med vissa figurer försedd och i en grav vid Näsby i Taxinge s:n, Södermanland, funnen sten skall tolkas som en ursprungligen rest gravsten låter jag vara osagt.

En med Mälardalsstenarna besläktad rest sten kan vara den med dubbla kantlinjer försedda sten från Luestad, Rystad, Östergötland, som är utställd i den förhistoriska avdelningen i Östergötlands och Linköpings stads museum. Det är att förmoda att ytterligare stenar av besläktad art finnas på andra platser i Sverige, ehuru de ännu ej offentliggjorts.

För välvilligt lån av klichéerna till Bild 1 a—b framföres tack till Fornvännens redaktion.